
ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА ЛОГІКИ ПРАВА

В. Бачинін, проф. НЮА України

Соціально-правові суперечності як предмет філософії права

Право не належить до предметів, які безпосередньо спостерігаються. Воно не має свого чітко окресленого місця у фізичному просторі, що оточує людину. Всі спроби побудувати його філософсько-теоретичну модель змушені спиратися на існуючий духовно-практичний досвід, нагромаджений багатьма поколіннями. Він дає можливість будувати такі моделі. Але їх підстави повинні бути зовсім іншими, не залежними від критеріїв чуттєвого сприйняття.

Зміст права становить не фізично відчутна предметність, а норми, цінності та розуміння. Оперуючи ними, людське мислення будує специфічну за своїми ознаками та властивостями реальність, яка називається правовою. У цій реальності, незважаючи на те, що природа її компонентів носить переважно духовний, ідеальний характер, повинен бути соціокультурний субстрат, без якого ні норми, ні цінності, ні розуміння права не змогли б впливати на людину. Субстратом звичайно називають підстави, що чуттєво сприймаються, ідеально-духовних реалій, відносин та взаємодій, які впливають на людину. Оскільки всі ті духовні форми, які так чи інакше пов'язані з людиною, обтяжені матеріальністю, то субстратність присутня практично всюди, не виключаючи найтонших та найпіднесеніших духовних проявів подібно музиці, релігії та моральності. Право в даному випадку не є винятком. Субстратність присутня в усіх його формах і проявах. Виявити її покликаний субстратний аналіз, який полягає в пошуку самостійних, цілісних, сталих та структурно-змістовних одиниць, які постійно відтворюються. Такий пошук становив одну з головних ліній багатовікового розвитку філософсько-правової думки.

Уже дві з половиною тисячі років право є предметом вивчення. Незважаючи на цей тривалий час, в ньому до сьогодні залишається багато неясного і навіть таємного у вигляді низки питань різного ступеня складності. Серед них є такі, що потребують більших, ніж звичайно, духовних зусиль та проникливості мислення. Насамперед це питання, які стосуються сутності, природи правової реальності.

У права, як і в усього на світі, є причини його виникнення, розвитку та функціонування, і їх досліджує теорія права. Але, крім них, є ще причини цих причин або загальні підстави буття правової реальності. Маючи метафізичний, онтологічний, культурологічний, антропологічний, екзистенціальний характер, ці підстави не є предметом чистої юриспруденції, а становлять предмет філософії права. Розмірковуючи про них, філософія виходить далеко за межі теорії права і заглиблюється в питання, які стосуються природи буття і небуття, хаосу та порядку, цивілізації і культури, добра і зла і т. ін.

Цілком очевидно, що не можна осягнути сутність права, залишаючись у колі його понять. І навпаки, вихід у галузь неправових і разом з тим тісно пов'язаних з правовою реальністю причинних факторів відкриває нові пізнавальні перспективи, дозволяє відмовитися від тих роз'яснювальних штампів і догм, які вже давно втратили свою продуктивність.

Філософія права не є суперником теорії права, оскільки звертається до проблем, повз які проходять юридичні дисципліни. Якщо, наприклад, для юриспруденції достатньо роз'яснення, згідно з яким в основі права лежить воля держави, то для філософії права його явно не досить. Тому вона не тільки роздумує над тим, що спонукає волю держави, а й шукає та знаходить чимало інших причинно-роз'яснювальних моделей генезису права.

Філософія вміщує правові феномени в найширший контекст культурно-історичних реалій і знаходить у них понадюридичні розуміння. При цьому виявляється, що ланцюг цих розумінь та прихованих за ними причин справді нескінченний, і розраховувати на те, що коли-небудь ми матимемо вичерпну універсальну формулу права, здатну задовольнити на всі часи абсолютно всіх, не доводиться. Поки розвивається світова цивілізація, а з нею і право, думка, яка їх досліджує, нагадуватиме Ахілла із знаменитої апорії Зенона, неспроможного наздогнати черепаха, оскільки за

той час, доки герой пробігатиме простір, що їх розділяє, черепаха зможе просунутись уперед ще на деяку відстань. Інакше кажучи, ніякі теорії не здатні досягнути буття повністю, вичерпати до дна всі його глибинні розуміння. Рівною мірою це стосується кожного фрагмента, кожної окремої форми буття, в тому числі й права.

Не вдаючи із себе всезнайку, філософія права переважно займається пошуком тих підстав і розумінь, які роблять право правом, а не чимось іншим. Вона шукає розуміння і в самому праві, і в суміжних з нею галузях, її цікавлять знання не стільки про саме право, скільки про те, без чого воно не могло б бути правом. Звертаючись до правової реальності, філософія права досліджує цивілізації, всередині яких функціонують системи права, культуру, релігію, мораль, на які спирається право, державу, зусиллями якої переважно здійснюється правова регуляція соціального життя, норми і цінності, які складають зміст права, свідомість і поведінку людини, яка додержується або порушує правові норми.

У цій багатоманітності проблем і завдань повинна існувати якась єдина підстава, котра мала б універсальний і разом з тим достатньо конкретний характер і котру можна було б позначити як основний предмет філософсько-правових досліджень.

Проблему предмета дослідження слід віднести до розряду неминущих у будь-якої з соціогуманітарних дисциплін, в тому числі й у філософії права. Особливість цієї проблеми полягає в тому, що вона постійно супроводжує буття філософії права в соціально-історичному часі і тому нагадує «вічні», «прокляті» питання сенсу життя, які з необхідністю постають перед кожною людиною протягом її життя. Ця схожість наперед визначена тим, що проблема предмета філософії права складається з низки принципово важливих питань, які стосуються того, в ім'я чого вона існує, які соціальні цінності здаються їй найбільш значущими, що вона вважає найголовнішим і найважливішим у світі, соціумі та людині і на що хотіла б спрямувати всі свої зусилля.

Подібно до питання про сенс життя, проблема предмета висувається на авансцену професійної самосвідомості найчастіше або в початковий період розвитку дисципліни, коли вона тільки намагається знайти своє обличчя, або в переломну мить її історичної долі, коли зміни соціокультурних парадигм породжують радикальні внутрішні зрушення в її структурі та змісті. У цьому відношенні

філософія права є характерним прикладом того, як в її долі у наш час зійшлися фактори обох видів. Вирішувати проблему власного предмета вона змушена не тільки тому, що вступила у посттоталітарному суспільстві фактично в початкову фазу свого теоретичного самовизначення. Іншим суміжним фактором є те, що соціогуманітарна думка в новоутворених пострадянських державах зараз переживає зміну парадигм, коли попередні теоретичні схеми та принципи, які підтримувалися силою ідеологічних імперативів, відступили в історичну тінь і звільнена соціально-філософська думка вийшла на теоретичний простір, щоб самовизначитися в нових соціокультурних умовах зі своїм предметом та методами. Без цього філософія права не в змозі виробити систему адекватних уявлень про саму себе і своє призначення. Дана ситуація нагадує те, як людина, котра бажає мати точну уяву про свою зовнішність, намагається це зробити за допомогою дзеркала. Бажання визначитися зі своїм предметом для філософії права — це прагнення подивитися на себе в дзеркало рефлексії. І це для неї необхідність, а не примха. Подібно до того, як неповноцінною в соціальному відношенні є людина, котрій чужий самоаналіз, так само неповноцінною є й теоретична дисципліна, в якій немає ясного уявлення про свій предмет.

Для філософії права важливо мати досить чіткі вихідні теоретичні моделі світу, соціуму, людини і тих буттєвих структур, які пов'язують їх в єдине ціле. Ці моделі необхідні їй, щоб вона могла спиратися на них при аналізі більш окремих проблем. У тому чи іншому вигляді, явно чи приховано вони неодмінно присутні в філософсько-теоретичних, методологічних установах дослідників, диктуючи певну логіку наукових досліджень, приписуючи певні цільові програми, висвітлюючи ті чи інші реалії як об'єкт і предмет вивчення.

Жодна з теоретичних дисциплін не вільна у виборі свого об'єкта, який існує незалежно від неї. Разом з тим вона відносно вільна у розробці принципів свого ставлення до об'єкта, виборі власних дослідницьких стратегій, аналітичних засобів, тобто у визначенні предмета. Розмежування об'єкта і предмета не заважає соціогуманітарним дисциплінам прагнути того, щоб розходження між тим та іншим для кожної з них зменшувалось подібно відстані між Ахіллом і черепахою у Зенона. Чим повніша і вища міра збігу онтологічної та гносеологічної реальностей, тим ефективнішою обіцяє бути аналітична діяльність.

Філософія права, що роздумує з приводу природи досліджуваних соціально-правових реалій, зобов'язана виходити за межі даностей, що безпосередньо спостерігаються і поглиблюються в галузь їх начал, відкривати причинно-наслідкові, генетичні та логічно-сміслові зв'язки між соціальними фактами та їх онтологічними передумовами і підставами.

Підстава — це те, що є для предмета генетично зумовленим, онтологічно безумовним, що визначає головні особливості його сутності, межі його просторово-часового перебування, що забезпечує сталу динамічну єдність його структури та змісту.

Кожне правове явище несе в собі свою сутність як ансамбль внутрішніх зв'язків, необхідних відносин між протилежними сторонами з характерною для них логікою взаємодії. Опозиція внутрішніх протилежностей або суперечність є універсальною онтологічною підставою різноманітних форм суцього, в тому числі усіх без винятків правових явищ. Через пульсуючу ритміку відносин внутрішніх протилежностей будь-яка правова реалія перебуває у властивій їй якості, розпадається і знову возз'єднується в цілісність, залишається собою та стає іншою, піддається дії ентропії та активно протидіє їй.

Суперечність як онтологічна «несуча конструкція» являє собою універсалію, що має в сфері правової реальності незлічену кількість конкретних модифікацій, які становлять інтерес як для філософсько-правових, так і для правознавчих досліджень.

Класична філософська традиція, яка йде від Геракліта, через Гегеля, до нас, вбачає універсальну буттєву підставу різноманітних форм дійсності у динамічній опозиції внутрішніх протилежностей. Вона дає змогу дивитися на те, як через пульсуючі ритми зіткнень різних пар протилежностей будь-яка річ перебуває у властивій їй якості, залишаючись собою та стаючи іншою, зазнаючи впливу сил руйнування та активно протидіючи їм.

У світлі такого підходу основним напрямком філософського аналізу правових феноменів є виявлення в них універсальної підстави у вигляді тієї чи іншої суперечності.

Пізнавальна установка на пошук суперечностей, яка називається принципом суперечності, ставить філософію права лицем до дійсності, примушує сприймати її негативні, неправові, кримінальні форми не як випадкові, неістотні вкраплення у соціальну реальність, а як її необхідні, невід'ємні складові.

Як дослідницький імператив принцип суперечності приписує не ухилятися від аналізу темних, похмурих сторін соціального життя. З його позиції метою філософсько-правового аналізу є не імітація пізнавальних зусиль у душі ідеологічного святенництва або моралізуючої манірності, а встановлення максимально точного соціального діагнозу. Разом з тим цей принцип не дозволяє досліднику негативних соціальних явищ залишати непоміченим протилежний ціннісний полюс і загальний вид історичного горизонту з його перспективою та надією на можливість і досяжність соціальних гармоній.

Спирання на принцип суперечності як на провідний аналітичний засіб припускає, що соціально-правовій суперечності надається статус основного предмета філософського дослідження і що його правова реальність може бути з необхідним і достатнім ступенем повноти описана в термінах суперечностей, конфліктів, антагонізмів, колізій, антимоній, антитез, опозицій, контрастів, дисонансів і т. ін. Припущення такого роду ґрунтується на тому, що суперечність — це дійсно універсальна буттєва структура, яка присутня в усіх сферах природного, соціального та духовного буття, в тому числі і в змісті правової реальності.

Уведення принципу суперечності як аналітичного інструмента в живу тканину соціально-правових проблем відкриває перед філософською думкою можливість уникнути теоретичного «верхоглядства», дає змогу проникати в сутнісний рівень соціально-правових реалій, «дивитися в корінь», виявляти найголовніше — живий пульс права, тобто вивчати його не в статисті, а в динаміці безпосередніх правових відносин.

Принцип суперечності зобов'язує не згладжувати гостроту драматичних соціальних колізій, а неупереджено аналізувати та безкомпромісно оцінювати їх.

Які структурно-змістовні параметри визначають характер і природу соціально-правової суперечності?

Перше. У кожному соціально-правовому феномені є і можуть бути виявлені різноманітні за своєю значущістю пари протилежних сторін, якостей, функціональних особливостей, які взаємообумовлюють і водночас виключають одна одну, перебувають у відносинах взаємозалежності і разом з тим є відносно самостійними.

Друге. Основні ознаки відносин протилежностей — не тільки взаємопокладання і взаємопроникнення, а й змістовно-функціональна «асиметрія», тобто наявність ведучої та ведомої, домінуючої та підпорядкованої сторін, кожна з яких має свою тенденцію зміни, підпорядковану як зовнішнім впливам, так і внутрішній логіці свого саморозвитку.

Третє. Кожна конкретна соціально-правова суперечність проходить у своєму розвитку низку сходинок від виникнення до остаточного розв'язання. Вона не в змозі нескінченно довго перебувати у застійному становищі омертвілої антитези і рано чи пізно самоліквідується.

Четверте. Соціально-правова суперечність має «чуттєво-понадчуттєву» природу, тобто має чуттєво сприймаючу форму, в яку одягнений її внутрішній, «понадчуттєвий» зміст, що досягається розумом і виявляється за її впливом на навколишню дійсність.

П'яте. Соціально-правова суперечність становить собою суспільні відносини, де сторони пов'язані безпосередніми та опосередкованими, постійними та мінливими, матеріальними та духовними узами між собою та з усією соціальною системою.

Шосте. Залежно від їх змістовно-функціональних особливостей соціально-правові суперечності можуть або сприяти стабілізації суспільної системи, упорядкуванню її структур, підвищенню ступеня її цивілізованості, або ж, навпаки, сприяти її дезорганізації, дестабілізації та деструкції.

Сьоме. Абсолютна більшість соціально-правових суперечностей виникає, загострюється та розв'язується за неодмінною участю соціальних суб'єктів, за допомогою їх конструктивних або деструктивних зусиль.

Восьме. Соціально-правові суперечності є наслідком дії одних конкретних факторів та причинами появи інших, таких же конкретних явищ і процесів. Кожна окрема суперечність, розв'язуючись, неминуче приводить до того, що в межах цього ж соціального простору неминуче виникають нові суперечності. В цьому полягає непереборний драматизм буття, де гармонія відносна, а протиборство в його різноманітних формах абсолютне та неперебутне.

Дев'яте. За рахунок динаміки виникнення, загострення та розв'язання незліченої кількості конкретних соціально-правових суперечностей відбуваються благодотвірні або злорякісні зміни в характері правової реальності, змісті правових відносин.

Виявлення у правовому феномені внутрішніх опозицій сторін, які протистоять одна одній, — це в певному розумінні схематизація того, що відбувається в дійсності. У відносинах між протилежностями і за кожною з них завжди залишається ще дуже багато з того, що неможливо повністю врахувати навіть в найдокладнішому дослідженні і що становить справжнє «живе життя» людини всередині соціально-правової реальності. Це, однак, не може бути перешкодою для філософського аналізу, оскільки самі суперечності — це теж «живе життя», причому взяте в його в найбільш істотному вимірі, у вигляді динаміки правових відносин соціальних суб'єктів.

Надійшла до редколегії 08. 02. 99

В. Титов, проф. НЮА України,
О. Марченко, аспірант НЮА України,
С. Острога, здобувач НЮА України,
Ж. Павленко, аспірант НЮА України

Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки*

Теоретична і практична робота будь-якого юриста постійно пов'язана з тлумаченням. Тому розробка й удосконалювання теорії тлумачення були і залишаються актуальним і важливим завданням. Як писав на початку сторіччя Г. Шершеневич, «вироблення прийомів щодо процесу тлумачення так само необхідна, як і у всякій практичній діяльності, у всякому мистецтві. Засвоєння цих прийомів полегшує працю, прискорює досягнення мети. Не дивно, що юристи здавна намагалися виробити техніку тлумачення під ім'ям юридичної герменевтики. Цей вид мистецтва внаслідок свого схоластичного відтінку, засвоєного від середніх віків,

* У статті використані деякі матеріали, зібрані В. Титовим під час його стажування у США за підтримкою Ради Міжнародних Наукових Досліджень та Обмінів (ІКЕХ).